



характер та методи роботи більшовиків у культурно-освітній галузі на селі в ході українізації.

1. Ващенко І.В. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001.
2. "Українізація" 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В.А. Смоля. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003.
3. Шевельов Ю. Українізація і радянська політика 1925 – 1932 років // *Сучасність*. – 1983. – № 5.
4. Гірчак Є. На два фронти в боротьбі проти націоналізму: Зб. статей 1926 – 1931 рр. – Х.: Партвидав "Пролетар", 1932.
5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак., вузів, вчителів.] – К.: Генеза, (1996) 2000.
6. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К.: Либідь, 1991.
7. Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. – Х., 1926.

Г. М. Георгізов

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ЯК СВІТОГЛЯДНИЙ ІМПЕРАТИВ

Аграрне питання, що завжди мало в Україні велике значення, набуває нині особливої актуальності. Значна частина української спільноти усвідомлює, що не може і не повинно бути сільського господарства, яке мало б розвиватися лише за директивами „згори”. Сьогодні все більше вказує на те, що селянська сфера – це насамперед люди, що існують у своєму соціально визначеному мікросвіті, з їхніми конкретними історично утвореними взаємовідносинами, із власним сприйняттям довілля, внутрішньо зумовленими поглядами на державу, державну політику стосовно власних засобів життєдіяльності. Саме тому одним із найголовніших напрямів у вивченні та аналізі аграрних відношень є взаємозв'язок історичного та соціально-психологічного аспектів, тісно пов'язаних із питанням менталітету.

Актуальність дослідження цих проблем не підлягає сумніву. Соціально-психологічні аспекти буття українського селянства доби непу, у контексті їхньої історичної значущості, трансформуючись у свідомості сучасників, беруть участь у формуванні ментальності нового історичного етапу. „Як наслідок, змінюються структура і стереотип поведінки всього етносу, – підкреслює О.А. Гриценко, – які завжди є динамічними величинами, що і визначається конкретикою внутрішньо-етнічної еволюції, котра однаково не схожа з соціальною та біологічною” [1, 247].

Людська свідомість, що має свої фундаментальні основи, постійно розвиваючись, переживає особливі зміни саме в переломні моменти історії. Саме до таких, безсумнівно, належить Жовтнева революція 1917 року та неп, оскільки у кожному із цих відокремлених

конкретно-історичним змістом періодах розвитку української нації мала місце ситуація переходу від політики військового комунізму до ринкових відносин. Об'єктом дослідження в презентованій публікації постає українське селянство доби непу. Предмет становить комплекс явищ імперативного характеру, що призвів до зсувів та мутацій традиційних, спадкових елементів селянської свідомості. Такі модифікації впливали на формування ментальності українських селян у період, коли зазнали розпаду та дискредитації джерела, на основі яких формувалася традиційна ментальність українського селянства. Серед головних завдань наукового пошуку варто виділити аналіз основних елементів, що зумовили еволюційний процес змін у ментальності українського селянства в добу непу; дослідження процесу стабілізації систем нових імперативів впливу і реформації традиційного ментального поля українських селян; характеристику параметрів формування селянського менталітету, що відображалися в повсякденній діяльності селянства, його ставленні до радянської влади, спроможності до адаптації комуністичною доктриною, а також можливістю досягнення консенсусу між селянством України та соціалістичним суспільством у 1920-ті роки.

Початок активного використання поняття „менталітет” збігається в часі з тим впливом на істориків та історію, що його мали на початку ХХ століття ідеї філософів, насамперед феноменологічного напрямку, психологів – особливо З. Фрейда [2] та К. Юнга [3], географів – значною мірою В. де Лаваша, соціологів Е. Дюркгайма [4], а в більш пізній час екзистенції Ж.-П. Сартра [5], А. Камю [6], праці Я. Буркхарда та К. Лампрехта.

Загальнонаукова рефлексія Л. Фейфа і М. Блока, зазнавши екстраполяції інших наукових дисциплін, прийшла до визначення ментальності як специфічних особливостей мислення, способу світосприйняття, звички свідомості, що були притаманні представникам конкретної епохи і про які вони могли й самі не підозрювати, застосовуючи їх автоматично, не розмірковуючи з цього приводу і не піддаючи їх критичному аналізу [7, 71].

Дещо іншою була концепція Ж. Ле Гоффа, що розглядав ментальність радше як традицію, звичку, певний обсяг свідомості, не сформульовану чітко і не в повному обсязі усвідомлювану манеру міркувати, що не має певної логіки раціонального світосприйняття і притаманна певній епосі чи соціальній групі [8, 40–42].

К. Юнг пов'язував менталітет із загальним розвитком первісної психічної цілісності в напрямі власної особистості (неосяжної мети), здійснення „вродженої своєрідності ества”, вицлення його з кола колективного несвідомого, що спільне для всього людства. „Відокремлення одиниць не суть важливе – в дійсності щось плине за індивідами”. „Плине щось” у теорії К. Юнга набуває означення архетипу – колективного несвідомого. Він підкреслював, що чітке осмислення архетипів неможливе. Вони не стільки дуально-типові побудови, скільки повні символіки, і тому багатозначні утворення, які визначаються життєвими явищами, що завжди повторюються: народження, смерть, боротьба, наснага до творчості, поштовх до нищення. Самі архетипи культур у колективному несвідомому значною мірою впливають на формування ментальності [3, 137 – 184].



Теоретичний доробок із дослідження загальних проблем ментальності на теренах сучасної України на сьогодні вже досить значний. Особливо активно такі питання почали розроблятися у другій половині 90-х років. Ці дослідження поділяються на два основоположні напрями – етнологічний, представлений концепцією Р.А. Додонова [9], та соціокультурологічний, школа професора С.Б. Кримського [10].

Із другої половини 1980-х років розпочався новий етап у розвитку вітчизняної історіографії селянства. Під новим кутом зору почали розглядати весь комплекс питань пов'язаних з життям країни в 20-х роках. На початку 1980-х років у науковій історичній літературі починає дебатоватися концепція нових хронологічних рамок непу. М.П. Кім [11] висловив думку, що непу хронологічно обмежується 1921 – 1927 роками. Головні аргументи щодо верхньої межі непу – надзвичайні заходи 1928 – 1929 років, що ніяк не вписувалося в систему нової економічної політики. На думку прихильників цієї концепції, серед яких були В.П. Данілов, В.С. Лельчук, В.П. Дмитренко, відхід від непу розпочався в 1928 році, але боротьба ринкової та адміністративно-командної моделі розвитку в нашій країні йшла протягом усіх 20-х років. Друга модель почала переважати вже в середині 1928 року й остаточно перемогла наприкінці 1929 року [12, 122].

До висвітлення аграрних відносин у радянському селі непівської доби, принципово по-іншому підійшов В.В. Кабанов [13]. Дослідник здійснив спробу не торкаючись безпосередньо ідеологічних питань, дати не заангажовану всебічну оцінку радянського уряду в добу воєнного комунізму, а також охарактеризувати той економічний і політичний процес в радянській державі, що спричинив започаткування непу.

Серед істориків, які працювали в цей час над проблемами селянства в добу непу, варто назвати В.І. Марочко [14]. Він фактично вперше проаналізував різноманітні організаційно-політичні процеси в українському селі 1921 – 1929 років. Особливу увагу у своїх дослідженнях учений приділяв взаємодії загальної мережі сільськогосподарської кооперації з колективними господарствами, які організаційно входили в неї в 20-ті роки.

У цей же час виходить ґрунтовна робота О.І. Ганжі [15], де досліджено істинну роль держави, реальні можливості державних органів щодо регулювання соціально-економічних відносин на селі за умов функціонування в економіці 20-х років дрібнотоварних селянських господарств.

Розкриттю конкретного механізму поєднання зусиль держави і селянських кооперативних організацій у виробничому кредитуванні сільського господарства України в 20-ті роки було присвячено роботу А.Г. Морозова [16]. У праці, зокрема, з'ясовувалася роль кредитної сільськогосподарської кооперації як об'єднавчого фінансово-організаційного центру всіх спеціальних систем сільськогосподарської кооперації.

Значний внесок у дослідження питань, пов'язаних із ефективним використанням усіх елементів товарно-грошового регулювання аграрного сектору економіки, був зроблений С.В. Кульчицьким [17]. Так, у своїй роботі учений здійснив комплексний аналіз ролі вартісних категорій як найкращого універсального засобу, за допомогою якого можна

ефективно пов'язати інтереси дрібнотоварних селянських господарств та інших суб'єктів аграрного сектору економіки.

Крок уперед у дослідженні питань, пов'язаних із формуванням радянського способу життя в українському селі 20-х років, було зроблено С.Р. Ляхом [18]. Незважаючи на спільні риси в працях, що вийшли в 60-х – 70-х роках, у роботі С.Р. Ляха висвітлено нові чинники впливу, за допомогою яких формувалася, відмінна від традиційної української свідомості, нова радянська свідомість, яка базувалася на принципах марксистсько-ленінської політико-економічної теорії.

Серед публікацій другої половини 80-х років особливу увагу привертає монографія В.В. Калініченка [19]. У ній висвітлено широке коло питань, пов'язаних із найрізноманітнішими аспектами виробничої діяльності і повсякденного життя українського селянства в доколгоспний період. Особливу увагу приділено землезабезпеченню селянських господарств, організації раціонального використання землі і наявної робочої сили.

Серед публікацій останнього часу на особливу увагу заслуговують наукові студії С. Корновенка та В. Лазуренка [20]. Учені дослідили питання податкової політики радянської влади в українському селі в період непу. Автори розглянули політику оподаткування, за допомогою якої ефективно регулювалися такі складні соціально-економічні процеси, як обсяг виробництва, структурні зміни суспільства, рівень життя населення, його політична активність [20, 4].

Новаторську методологію дослідження непівських проблем викладено в монографії російського автора Д.Х. Ібрагімової [21]. Вона вперше започаткувала спробу використати так звані „просунуті” методи багатовимірної статистичного аналізу для обробки великих обсягів інформації, що містяться в текстових (нарративних) джерелах за допомогою створення на їхній основі бази машинозчитувальних даних, із залученням процедури змістовно просунутого контент-аналізу [21, 14].

Суспільно-історичні відносини в цілому виражаються у формі повторюваного, внутрішньо зумовленого, закономірного процесу, що є об'єктивною основою для порівнянь. Неп відрізнявся від інших етапів розвитку українського суспільства саме тим, що в його хронологічних межах відбувалася зміна суспільних, культурних та економічних парадигм. Поглиблене історико-порівняльне осмислення процесів, що відбувалися в 1920-х роках в Україні, з погляду їхнього відображення у свідомості селянства, дозволяє виявити загальні закономірності функціонування цієї свідомості в умовах переходу від політики військового комунізму до ринку. Окрім того, наукове дослідження саме ментальних аспектів селянської свідомості того часу допомагає зрозуміти багато речей в аспекті сучасності чому не дала бажаних результатів аграрна реформа, що повинно бути перетвореним в українському селі, які шляхи відродження села і селянства тощо.

Незважаючи на те, що термін „масовий менталітет” є досить продуктивним у дослідницькій практиці, зміст його нерідко трактується по-різному і зводиться здебільшого до таких понять, як суспільна думка, повсякденна свідомість, суспільна психологія. Найбільш відомою є теза про те, що масовий менталітет виражається в матеріально та



інформаційно зумовлених духовних утвореннях, які відзначаються поширеністю і безпосередньою орієнтованістю на практичну діяльність. Таке узагальнення може слугувати висновком того, що масовий менталітет – це реальна форма практичного, пов'язаного з повсякденним життям, вияву суспільної свідомості великих груп людей, яку однак не можна жорстко зводити до соціальної, економічної та політичної детермінованості, але яка і не виявляється поза історичним контекстом.

Феномен поняття масового менталітету пов'язаний насамперед з особливостями типу суб'єкта – його носія. "З погляду внутрішньої організації, всі соціальні спільноти можуть бути розподілені на дві групи: цілісні, що відрізняються тривалістю сформованих ними зв'язків (наприклад, класи, партії), і сумарні – менш стійкі, засновані на схожості умов життєдіяльності і поведінки людей" [21, 15]. Відтак узагальнений суб'єкт носій масового менталітету – являє собою динамічну спільність, функціонування та розвиток якої визначається законами соціальної еволюції в цілому.

Світосприйняття багатомільйонних мас сільського населення України в 20-х роках визначалося складним комплексом суперечливих, неоднозначних факторів. На соціально-культурний характер селянства впливали не тільки тривалі імперативи, що визначали особливим, відмінним від міського, способом життя, „одухотвореною економікою” сільського існування і пов'язаним з нею уявленням про справедливість, а і нові соціально-політичні реалії, що виникли після революції. Всі ці форми впливу на селянську ментальність непевицької доби надавали селянській свідомості складні риси, що визначало і багатоваріантність тенденцій його розвитку.

Одна з тенденцій, на думку А.Г. Гордона, полягала в селянському традиціоналізмі, про який він писав: "Селянське світосприйняття у всіх його етнокультурних проявах виражає злитність засобу виробництва з образом життя, спорідненість виробництва засобів існування з самим існуванням, з відтворенням людського життя" [22, 59]. Український селянин намагався стати не пролетарем, який повинен був духовно розчинитися в масі класу, а прямував до індивідуалізму, що було цілком природно, оскільки в цілому він продовжував прагнути до традиційного для українського селянства індивідуального господарства.

Аналіз імперативних елементів, що впливали на свідомість сільського населення в непевицьку добу, добу переходу до ринкових відносин, дозволяє підсумувати, що ці елементи можна структурувати на чотири основні категорії. Одна із категорій, на основі якої відбувалося формування свідомості селянського соціуму, полягала в такій тезі: більше ринкових свобод, оскільки вони тісно пов'язані з намаганням селянства досягти необхідного, іноді лише уявленого, рівня добробуту, що до речі, розуміли і самі більшовики. Так, виступаючи на Х десятому з'їзді РКП(б) (8 березня 1921 року) Ленін сказав: „Тільки взаємодомовленість із селянством може врятувати соціалістичну революцію в Росії. Треба звернути увагу на цю домовленість – договір із селянством, в основі якого лежала заміна продрозкладки натуральним податком” [23, 25]. Іншою категорією впливу, домінуючою, був традиціоналістський елемент свідомості селян, що мав особливий вплив

на розвиток кооперації, тісно пов'язаної у психології селян з общинними традиціями взаємного товариства та взаємодопомоги.

Революція, а потім і громадянська війна стали каталізаторами, що, з одного боку, сприяли тотальній ідеологізації тогочасного суспільства, з іншого боку, ініціювали явища та процеси, які вели до руйнації традиційних основ народної культури. У період революційних катаклізмів виявилася здатність українського етносу до модифікації свідомості тих, хто його становить, що у свою чергу уможливило надалі адаптуватися українському етносу в умовах нових історичних реалій. Р. Кісь описує цю модифікованість так: „Модифікованість українського етносу характеризується в особливостях національного характеру, що фіксуються на рівні архетипів світосприйняття і поведінки, які в метафізичній площині співвідносяться з духом нації і виявляються в національному менталітеті” [24, 62].

1. Гриценко О.А. "Своя мудрість": Національні міфології та "громадянська релігія" в Україні. – К.: УІЦД, 1998.
2. Фрейд З. Будуще одной шлюзии // Сумерки богов. – М.: Из-во полтиической литературы, 1989.
3. Юнг К. О архетипах коллективного бессознательного // Вопросы философии. – 1988. – № 1.
4. Дюркайм Е. Первісні форми релігійного життя. – К.: "Юніверс", 2002.
5. Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М.: Из-во полтиической литературы, 1989.
6. Камю А. Миф о сизифе. Эссе об абсурде // Сумерки богов. – М.: Из-во полтиической литературы, 1989.
7. Блок М. Характерные черты французской аграрной истории. – М.: Наука, 1957.
8. Ле Гофф Ж. Другое средневековье. – Екатеринбург: Из-во Уральського ун-та, 2002.
9. Додонов Р.А. Теория ментальности: учение в детерминантах мыслительных автоматизмов. – Запорожье: РА "Тандем-У", 1999.
10. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К.: Либідь, 2001.
11. Ким М.П. Проблемы истории советского крестьянства: Сб. статей / АН СССР. Ин-т истории; Под. ред. М.П. Кима (отв. ред.). – М.: Наука, 1981.
12. Данилов В.П., Дмитренко В.П., Лельчук В.С. Неп и его судьба // Историки спорят. – М., 1988.
13. Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях военного коммунизма. – М.: Наука, 1988.
14. Марочко В.І. Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки. – К.: Наукова думка, 1989.
15. Ганжа О.І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу // Український історичний журнал. – 1990. – № 10.
16. Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923 – 1928) // Український історичний журнал. – 1990. – № 8.
17. Кульчицький С.В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР // Український історичний журнал. – 1989. – № 3.
18. Лях С.Р. Формирование элементов советского образа жизни в доколхозной деревне Украинской ССР (1921 – 1923 гг.). – К.: Ин-т истории АН УССР, 1981.
19. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929). – Х.: Основа, 1991.
20. Корновенко С., Лазуренко В. Село. Хліб. Гроші. – Черкаси: „Ваш дім”, 2004.
21. Ибрагимова Д.Х. Неп и перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку. – М.: Памятники исторической мысли, 1997.



22. Гордон А.Г. Хозяйствование на земле – основа крестьянского мировоззрения // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX в.в.). Материалы международной конференции. – М.: РОССПЭН, 1996.
23. Ульянов–Ленин В.И. // Полное собрание сочинений. – М.: ИМЛ, 1982. – Т. 43.
24. Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть) / Ін-т народознавства НАН України. – Львів, 1998.

О. М. Веселова

МЕМОРИАЛЬНІ ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ ТА ПАМ'ЯТНИКИ УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНАМ – ЖЕРТВАМ ГОЛОДУ-ГЕНОЦИДУ 30-х років ХХ століття

В усі віки й у всіх народів живі пам'ятали й пам'ятають мертвих, віддаючи своїм предкам данину скорботи і шани. Говорячи про жертви голоду-геноциду 1932 – 1933 років в Україні – найбільшої трагедії, влаштованої Сталіним та верхівкою тоталітарної партії-держави СРСР, що поглинула, за даними різних дослідників, від 5,5 до 9 млн. українських землеробів, – Володимир Маняк (у відомому збірнику “33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал”, який містить 1000 свідчень очевидців голодовбивства), закликав: “Схилімося в доземному уклоні пам'яті жертв сталінського терору... Вічна їм пам'ять на вічній землі” [17, 583]. Мета статті – з'ясувати особливості процесу вшанування жертв голодомору 30-х рр. ХХ ст. у сучасній Україні. Об'єкт вивчення – жертви голодомору, предмет – встановлення меморіальних пам'ятних знаків.

Селяни-грударі-хлібороби на своїй рідній багатій родючій землі від владного штучного рукотворного голоду пухли, божеволіли, вмирили. Закопували їх у величезних ямах, які стали братськими могилами [6, 36].

Наприкінці 1980-х років, коли Компартія України після 55-річного замовчування визнала факт голодомору, у селах й містах України розпочався рух населення за складання списків-мартирологів замордованих геноцидом, встановлення вже не потай від влади, а гласно хрестів, інших пам'ятних знаків та пам'ятників.

Перші меморіальні знаки було встановлено в 1989 – 1992 рр. у селах Мошурів, Поташ, Зеленьків, Соколівочка, Лисянка, Журжинці, Полковничче, Іваньки; пам'ятники – у селах Коханівка, Ребедайлівка, Михайлівка, Катеринівка, 16 пам'ятників у Кам'янському р-ні Черкащини, у Харкові та Харківській обл.; встановлено понад 100 хрестів, інших пам'ятних знаків [4, 463, 479, 483, 484; 5; 6]. Меморіальні знаки відкрито в селах Паньківці, Ожарівка, Адампіль, Івки, Цимбалівка, Паплинці [4, 463, 476, 483], Деражня Хмельницької обл., у м. Лисичанську Луганщини [14]. Близько 20 пам'ятників зведено в райцентрі Переяслав-Хмельницький та р-ні, с. Пустовіти, смт Бородянка, селах Якимівка, Тарган, Брилівка, містах Богуслав та Тетіїв на Київщині, пам'ятні знаки споруджено в селах Заруддя та Пришиб Полтавщини. Встановлено 3 пам'ятники в с. Ярославка Житомирської обл. та ін. [15].

У серпні 1990 р., з ініціативи українського письменника О. Коломійця Українським фондом культури за участю письменників, художників, краєзнавців і священників, на березі р. Сули біля м. Лубен на Полтавщині було обрано та освячено місце для спорудження пам'ятника жертвам голодомору 1932 – 33 рр., насипано Курган Скорботи і встановлено Хрест, щоб нагадувати про обов'язок суших перед пам'яттю предків [2; 3].

У зверненні Оргкомітету з проведення загальнодержавних заходів до 60-х роковин голоду-геноциду в Україні, створеного за Указом Президента України на початку 1993 р., зазначалось: «Жахливий голод в Україні, планово зорганізований репресивним комуністичним режимом, призвів до незліченних людських жертв. Сьогодні вже відомо, що голодною смертю загинули мільйони й мільйони українців, представників інших національностей України. Тому важливо, щоб у кожній області, кожному районі, місті і селі нашої, тепер незалежної держави, ми вшанували світлу пам'ять безвинно загублених голодом людей. Впорядкування масових поховань замучених голодом, встановлення хрестів, інших пам'ятних знаків, впорядкування кладовищ, проведення в церквах і храмах молитов та панахид – найперше і найголовніше, чим можна було б воістину по-народному, по-християнськи спом'янути наших загиблих від голоду-геноциду батьків і матерів, братів і сестер. Про страхітливий злочин комуністичної кліки проти українського народу мають знати і завжди пам'ятати наша молодь, наші діти» [10, 25 березня].

Хрест жертвам голодомору встановлено влітку 1993 р. в центрі Херсона, відкрито й освячено пам'ятник у с. Соколівка Крижопільського р-ну Вінницької області, восени 1993 р. з ініціативи історико-просвітницької організації «Меморіал» споруджено та освячено пам'ятник жертвам більшовицького геноциду в Червонограді Львівської обл. [11]. Пам'ятний знак у вигляді хреста і дзвону зведено в Добровеличківці Кіровоградської обл. на кошти, зібрані усім миром. Меморіальну композицію з чорної кам'яної стели з хрестом над нею і написом «Жертвам голодомору 1932 – 1933 років на Луганщині» споруджено в Новоайдарі. У центрі с. Сокиринці на Чернігівщині загиблим хліборобам встановлено пам'ятник у вигляді хреста, обплутаного колючим дротом, під яким встановлено скульптуру виснаженої матері з мертвою дитиною на руках [8].

11 вересня 1993 р. під час Днів Великої Скорботи, коли вся Україна схилилася перед пам'яттю безвинно загиблих у 1932 – 1933 рр., було відкрито пам'ятник-меморіал неподалік від м. Лубни Полтавської обл. біля Мгарського Спасо-Преображенського монастиря на Зажур-горі – 30 дзвонів під банею одного величного дзвону, увінчаного хрестом. Дзвін-пам'ятник збудовано за ініціативи та коштом Українського фонду культури і громадськості Лубенщини. Автори меморіалу – архітектор А. Ігнащенко та конструктор І. Лебедич [11, № 36]. 12 вересня 1993 р. на Михайлівській площі м. Києва було урочисто відкрито й освячено пам'ятний меморіальний знак із граніту й бронзи, що символізує собою хрест, матір-берегиню як символ України, з опущеними від розпачу руками і дитиною на грудях [10, 16 вересня]. Того ж дня було відкрито та освячено пам'ятний знак жертвам голодомору в с. Гарбузівка на Полтавщині. На